

ДО ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

УДК 069:355(477)“1860/1917”

© *Вадим МАШТАЛІР*

ВІД ОСОБЛИВОСТЕЙ СТВОРЕННЯ ДО ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ У РОБОТІ ПОЛКОВИХ МУЗЕЇВ

На підставі проведеного дослідження в статті викладено характерні особливості, що вплинули на процес формування колекцій та створення полкових музеїв. У процесі роботи над статтею автор використовував джерела і літературу з теми обраного дослідження, значну частину яких становлять дисертаційні роботи, у яких містилися вибіркові відомості про діяльність полкових музеїв. Показано розвиток та основні тенденції, що, на думку автора, стали характерними в роботі полкових музеїв. Представлено історичні факти, які мали місце в окремих полках та вплинули на процес комплектування колекцій і фондів полкових музеїв, а також скоригували завдання та способи музейної роботи в полках Російської імперії.

Ключові слова: полковий музей, офіцерські збори, музейна справа.

Саме питання про те, що таке полковий музей, залишається в армії невирішеним і викликає подив, як в окремих осіб, так і в більшості полків.

Б.В. Адамович

Музеї у військових частинах, так звані «полкові музеї», як певний соціокультурний інститут, почали з'являтися на початку XVIII ст. Це стало одним із наслідків великих економічних, політичних, культурних і військових перетворень, які проводив Петро I напр. XVII – на поч. XVIII ст. Пильна увага до накопичення, зберігання і вивчення артилерійських знарядь, моделей морських кораблів, зраз-

ків холодної і вогнепальної зброї обумовлено найважливішим загальнонаціональним завданням – зміцненням військової могутності Російської імперії [2, 41].

Формування окремих груп воєнно-історичних музеїв припадає на другу половину XIX ст. і пов'язане з військовими реформами 1860–1870-х років, які почалися після поразки Росії в Кримській війні (1853–1856). Глибокі соціально-економічні перетворення в країні послужили поштовхом до бурхливого зростання культурних і наукових установ. Не випадково саме в цей час створено близько 120 наукових товариств і установ, понад 100 музеїв [3, 300–340]. Розвиток науки веде до диференціації галузей знань, а отже, і до появи музеїв вузького профілю, таких як археологічні, антропологічні та інші. Воєнно-історичні музеї, у розвитку яких чітко проявилися суспільні потреби нової епохи, не були винятком. У досліджуваній період у групі військово-історичних музеїв виділяють три основні види: музеї широкого історичного профілю, зокрема Київський військово-історичний музей; меморіальні музеї (наприклад, музей Севастопольської оборони) і музеї військових частин [4, 55].

Остання група музеїв включала в себе різні підгрупи: музеї полків, бригад, батареї, батальйонів; музеї військових навчальних закладів та флотські музеї, козацьких військ та інші. Зазначена група була найчисельнішою серед військово-історичних музеїв, оскільки наявність музею передбачалася при кожній військовій частині або військовому навчальному закладі. Більшість музеїв в епоху реформації (таких як промислові, сільськогосподарські, природничо-наукові, художньо-промислові, педагогічні та ін.) головним своїм завданням визначали реалізацію освітньої діяльності. Для них була характерна демократичність і цілковита доступність. Натомість музеям військових частин Російської імперії була притаманна певна закритість та відокремленість. Вони переважно призначалися для дуже вузького кола відвідувачів – офіцерства і військових фахівців. Мабуть, ця обставина створила певні труднощі у процесі складання музейної мережі дореволюційного періоду: військові музеї дослідники не включили до її складу. І як наслідок – діяльність полкових музеїв Російської імперії практично не була вивчена спеціалістами військово-музейної справи та військовими істориками.

Діяльність військових музеїв дореволюційного періоду висвітлена в небагатьох роботах, присвячених військово-історичним музеям, а також у статтях, розміщених у збірниках наукових праць та періодичних виданнях.

У низці дисертаційних досліджень, авторами яких є Є.М. Востоков, А.М. Разгон, Н.В. Александрова, О.В. Антонова, Н.А. Печень та Т.П. Спірідонова, розкрито лише окремі аспекти діяльності вибірково військових музеїв, а щодо їх кількості в Російській імперії подані різні статистичні відомості [5; 4; 6; 7; 8; 9]. На переконання автора статті, розбіжності у чисельності військових музеїв можна пояснити диференційністю підходу дослідників.

У 1900 р. на сторінках військової газети «Русский инвалид» з'явилася програмна для історії військових музеїв стаття під назвою «Полкові музеї»,

автором якої був згодом видатний діяч військового музейного будівництва Б.В. Адамович [1, 2–3]. У ній автор уперше порушує питання облаштування військового музею, а також пропонує поділ його на тематичні відділи.

Історіографічний аналіз літератури з обраної теми дослідження свідчить, що діяльність музеїв військових частин у дореволюційний період висвітлювалася фрагментарно і не була об'єктом самостійного студіювання, незважаючи на посилений інтерес до неї. Залишається незатребуваним значна кількість архівних та фондкових джерел. Крім того, низка відомостей, пов'язаних із діяльністю полкових музеїв, через ідеологічні причини та нововиявлені першоджерела потребують перегляду й уточнення. Це стосується таких суттєвих питань: походження, періодизації, класифікації, внутрішнього устрою, загальних особливостей і закономірностей у роботі полкових музеїв.

Зважаючи на викладені причини, метою пропонованої статті є презентація науково-узагальненої праці, у якій висвітлено ключові особливості створення і закономірності функціонування цієї групи військово-історичних музеїв.

Важливою особливістю створення військових музеїв стала наявність у них значної кількості історичних, меморіальних та художніх предметів, зібраних упродовж усього часу існування частин. На підтвердження цієї, на переконання автора, ключової особливості у статті зібрані історичні факти, які мали місце в традиціях російських імператорів.

Так, від часів Петра I закріпилася традиція передачі полкам, що відзначилися, на вічне зберігання від імені імператора різних речей. За легендою, в лейб-гвардії Преображенського полку «для вічної пам'яті» зберігалася алебарда¹ Петра I, з якою він був під Азовом [4, 57].

Ця традиція набула розвитку у часи царювання інших російських імператорів. Кожен наступник царської влади передавав у полки шефські мундири покійного імператора, які зазвичай зберігалися в полкових церквах або цейхгаузах. Усі полки також отримували на вічне зберігання мундири та інші речі їхніх командирів (шефів) і найвищих осіб, що служили в них. Іноді це робили за заповітом. Так, наказом по артилерії від 26 жовтня 1849 р. № 230 згідно з духовним заповітом великого князя Михайла Павловича потрібно було «передати на пам'ять полкам лейб-гвардії, у яких я мав честь бути шефом. Лейб-гвардії 1-й Артилерійській бригаді – першу мою шапку, подаровану Олександром Павловичем в 1805 році, і двоє перших моїх еполетів (1810). Лейб-гвардії Кінно-Артилерійській бригаді – шаблю, яку я носив до того, як отримав шпагу «За хоробрість», подаровану мені Костянтином Павловичем, засновником Гвардійської Кінної Артилерії. Я б хотів, щоб вся ця зброя зберігалася в канцеляріях полків, бригад, баталь-

¹ Алебарда – різновид держаквої холодної зброї поліфункціонального призначення. Складається з держака та прикріпленої до нього бойової частини, яка спочатку була комбінацією двох головних елементів – бойової сокири та списа, а також додаткових: чекана, бойового молота, гаків тощо. Основне призначення алебарди – завдання січних, колючих, іноді пробивних (або розбивних) ударів. Для бойової частини алебарди також характерні деякі додаткові функції – захват бойових частин зброї або частин тіла супротивника, стягування вершника з коня тощо.

йонів... за належністю» [9, 51]. За духовним заповітом Михайла Павловича від 20 травня 1843 р. лейб-гвардії Преображенського полку була передана шпага «За хоробрість», подарована йому Олександром І.

Для створення полкових музеїв наказом по Військовому відомству за 1891 р. № 131 за заповітом великого князя Миколи Миколайовича фельдмаршальський жезл було передано лейб-гвардії Семенівського полку, а інкрустована діамантами шабля – лейб-гвардії Уланського [9, 48].

Для зберігання найцінніших регалій, реліквій і меморіальних предметів командири гвардійських полків використовували церкви. Військові частини, які мали свої казарми, як правило, влаштовували в них полкові церкви. У разі, коли власних казарм не було, церкви брали в найм або встановлювали похідні іконостаси. При гвардійських частинах обов'язково зводилися полкові церкви. До початку ХХ ст. лише в Санкт-Петербурзі вже налічувалося 6 соборів і 36 церков Військового відомства [10, 38]. Крім культових предметів, зібраних при церквах, зберігалися прапори, штандарти, пам'ятні дошки з іменами вбитих воїнів, мундири покійних імператорів, воєначальників, трофеї (прапори, держакі, ключі від фортець і міст).

Переважно прапори вивішували над криласом², дошки – на колонах або стінах, мундири виставляли у спеціальних вітринах. Найзнаменитіша полкова церква належала першому гвардійському Преображенському полку, якій було надано статус загальногвардійського собору. Спасо-Преображенський усієї гвардії собор був місцем зберігання військових регалій і реліквій, у ньому були старі російські та трофейні прапори, мундири Олександра І, Миколи І, Олександра ІІ і Олександра ІІІ. Тільки трофейних регалій налічувалося 597 одиниць, з яких 488 – прапори взятих фортець і міст [9, 53–54]. У соборі Святої Трійці лейб-гвардії Ізмайловського полку зберігалися також мундири імператорів, 8 старих полкових прапорів, 16 груп різних трофеїв – прапори, значки, ключі і замки. Лейб-гвардії Кірасирський Його Величності полк, не маючи своєї полкової, використовував для цієї мети парафіяльну церкву Святого мученика Іуліанія Таренійського. Там, у спеціально відведеному та відгородженому ґратами місці, стояли старі штандарти, а перед ними у спеціальних ящиках-футлярах – мундири покійних державних шефів полку [11, 38].

Крім предметів, що мали меморіальне значення, з часів заснування полків інтер'єри службових кімнат прикрашали різними предметами, що належали до історії полків. Відомо, що ще в ХVІІІ ст. в кімнаті засідання Ради лейб-гвардії Семенівського полку висів портрет полковника государині Єлизавети Петрівни, написаний С.С. Вишняковим (1699–1761) [12, 130]. Проте, наприклад, під час царювання Олександра І прикрашання казарм картинами було небажаним явищем. У 1809 р. в казармах нижніх чинів Преображенського полку були забронені «різні на стінах картини». У 1818 р. під час огляду кавалергардських казарм

² Крилас – у православній та католицьких церквах східного обряду підвищення для співаків, читців праворуч і ліворуч від іконостаса на рівні солеї або в храмовій частині церкви.

імператор наказав, «щоб на стінах і дверях аж ніяк не було плям, картин та інших зайвих прикрас» [13, 173].

Ставлення до різних художніх пам'яток, що зберігалися при частинах, змінилося за часів Миколи I. Художні твори дарували імператори, шефи, командири чи офіцери. Такі предмети вилучали з царських покоїв або спеціально замовляли з нагоди будь-яких урочистостей. За часів Миколи I виробилася особлива культура подарунків військовим частинам. До їх переліку належали: сам вигляд та одяг служителів у полкових церквах; срібні вироби; особисті портрети імператорів, спадкоємців престолу; портретні серії офіцерів полку; батальні картини і картини мирного життя; гравюри та літографії з видами військових архітектурних ансамблів, баталій і форм одягу. Такі твори замовляли у відомих ювелірів, придворних художників або художників, творчість яких пов'язана з військовою тематикою. Відомо, що Микола I лише впродовж 1853 р. передав лейб-гвардії Ізмайловського полку 91 картину [14, 125–126]. Церкві Введення Богородиці лейб-гвардії Семенівського полку він подарував цінний гобелен із картини Корреджо «Поклоніння пастухів віфлеємських Святому немовляті і Святій матері» [15, 5]. Кінній гвардії імператор подарував: 25 березня 1849 р. – картину і близько десяти літографій «Парад Кінної гвардії в Михайлівському манежі»; 5 грудня 1850 р. – сім (для кожного ескадрону) своїх живописних портретів у червоному колете; у січні 1851 р. – портрет великого князя Костянтина Павловича; 15 червня 1853 р. – картину В.Ф. Тімма (1820–1895) «Кінна гвардія на Сенатській площі 14 грудня 1825 року» [7, 101–105]. Цю традицію наслідував Олександр Миколайович, передавши полку 30 січня 1857 р. власний портрет роботи Н.Л. Тютрюмова (1821–1877) і 6 грудня 1857 р. – мастичну фігуру на зріст рядового кінногвардійця в повній парадній формі роботи майстерні В. Газенбергера (?–1865).

Ще однією особливістю, що дала імпульс для створення військових музеїв, стала військова реформа, яка довела суспільну необхідність функціонування музеїв при військових частинах [16, 81]. Із введенням у 1874 р. загального військового обов'язку особовий склад частин почав частіше змінюватися. З полків ішли ветерани, які були живими носіями традицій і бойових полкових переказів та розповідей [17]. Саме тому виникла потреба в створенні полкових музеїв, завдання яких полягало у відображенні історії підрозділу. Музеї стали частиною системи виховання солдатів і офіцерів у дусі славних традицій.

Крім того, у полках на цей час накопичилися, як зазначалося раніше, досить цікаві історичні пам'ятки. Наприклад, у лейб-гвардії Фінляндського полку зберігалися високі грамоти георгіївських прапорів, срібні труби, відзнаки на головні убори [18]. Великий князь Михайло Павлович понад півстоліття шефствував над лейб-гвардією артилерійським батальйоном і заповідав лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади свою шпагу і два золотих еполети [19]. В інших частинах також зберігалися схожі пам'ятки. Через це необхідно було забезпечити надійне збереження цих історичних реліквій.

Ще однією особливістю виникнення військових музеїв стало те, що їх почали створювати при військових частинах за особистої ініціативи офіцерів, без директивних вказівок та без попереднього обговорення завдань і способів організації.

Підтвердженням цього може слугувати історія музею лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади. Наприкінці 1889 р. поручик П.П. Потоцький звернувся до офіцерського зібрання бригади з пропозицією відкрити історичний музей частини. Цю думку підтримали офіцери й схвалило командування. Через два роки музей був офіційно заснований [19]. П.П. Потоцький звернувся із проханням до колишніх і нинішніх колег та їхніх родин передати до полку пам'ятні предмети [20, 516]. Отож музей створювався зусиллями громадськості, що надавало самому процесу організації особливого значення.

Наприкінці 1860-х років активно обговорювали питання про увічнення пам'яті Кримської війни. У 1869 р. один з учасників війни П. Алабін розробив проект музею Севастопольської оборони [21, 16]. Спеціальний комітет зі створення цього музею керував збором коштів і музейних предметів. Музей відкрили у 1869 р. Спочатку фонд був досить скромний, зібрані предмети не були науково класифіковані, їх експонували без будь-якої системи. Утім, потрібно зазначити, що діяльність музею сприяла охороні пам'яток і пам'ятних місць (Малахів курган, 4-й бастион, Дівоча батарея і братське кладовище) [22].

Важливим фактором у музейній справі була особистість його організатора. Завдяки зусиллям, ініціативі і захопленості полковника М.Д. Поліванова (згодом активного члена Комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.) був відкритий музей лейб-гвардії Ізмайловського полку, поручика Б.В. Адамовича – лейб-гвардії Кексгольмського імператора австрійського полку, капітана В.Ю. Осташкевича – 11-го гренадерського Фанагорійського полку, ротмістра І.Ф. Фомінського та поручика С.С. Бонирева – 9-го гусарського Київського полку [23; 24, 1; 25, 38, 50].

Полковий музей розміщували переважно в приміщенні офіцерських зборів частини. Для нього відводили одну або дві спеціально виділені кімнати, а в деяких полках (Лейб-гвардії Ізмайловському, Фінляндському, Преображенському) образотворчі матеріали розвішували на стінах офіцерської вітальні, їдальні, більярдної і бібліотеки. Прапори, штандарти і трофеї частини зберігали в полковій церкві (лейб-гвардії Ізмайловський полк – у Троїцькому соборі), а найцінніші речі – срібні георгіївські труби і подаровані високі грамоти – на квартирі командира полку (1-й гусарський Сумський полк) [26, 62]. Зберігача (завідувача) полкового музею обирали на загальних зборах офіцерів полку, зрідка – призначали (39-й піхотний Томський полк). Опікувалася музеєм переважно одна людина, але, наприклад, у лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади створили інститут «співробітників завідувача музею». Утримувався музей коштом полку, здебільшого – офіцерськими зборами. Винятком стали офіційні «Правила музею» (лейб-гвардії Кексгольмський полк). Описи колекцій були переважно рукописними, їх поділяли за видами пам'яток. Відвідування музею обмежува-

лося певними днями, а також спеціальним дозволом командира частини або офіцерських зборів [27, 30–31].

Музей поповнювався за рахунок пожертвувань або заповітів колишніх і нинішніх колег, членів їхніх сімей, а також шефів полків, якими здебільшого були великі князі і княгині. Так, спадкоємці передали мундир поручика лейб-гвардії Семенівського полку Тализіна, який одягала майбутня імператриця Катерина II під час свого Оранієнбаумського походу [28, 61]. Члени сім'ї великого князя Костянтина Миколайовича передали в музей лейб-гвардії Фінляндського полку листування з пораненими, коли ті перебували на лікуванні під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Це зворушливі записки про самопочуття, про події, що відбувалися на фронті [29, 56–62].

Здебільшого експозиції полкових музеїв являли собою кілька вітрин і шаф, у яких містилися колекції і меморіальні речі. Образотворчі матеріали розвішували на стінах. обов'язковим музейним атрибутом були розвішані на стінах портрети імператорів, у часи правління яких функціонували полки; командирів частини, а також батальні картини із зображенням найвизначніших епізодів бойового минулого частини. У стойках зберігалися полкові прапори і штандарти. Зразки обмундирування і спорядження демонстрували на манекенах.

Наявні матеріали свідчать про те, що впродовж нетривалого часу музеї військових частин зібрали значну кількість найрізноманітніших експонатів. Музеї відрізнялися один від одного кількістю зібраних предметів. Так, у музеї лейб-гвардії Кексгольмського полку в 1907 р. налічувалося 1256 експонатів, музей 65-го піхотного Московського полку, створений раніше, мав 600 одиниць експонатів, а в музеї 115-го піхотного Вяземського полку було близько 250 одиниць зберігання [6, 239].

Серед цінних історичних пам'яток, наявних у музеях, насамперед слід виокремити зброю, обмундирування та спорядження, які використовували війська в різні періоди. Ці предмети – обов'язкова частина фондів полкових музеїв.

Значний інтерес становили колекції прапорів, штандартів XVII–XIX ст. Попри те, що вони не вирізнялися цілковитою повнотою, однак у стінах полкового музею це було цінне зібрання пам'яток [30, 101–104].

Музеї приділяли значну увагу колекціонуванню орденів, відзнак, медалей, жетонів. Нерідко ці музейні предмети виокремлювали в спеціальні відділи. Колекція трофеїв бойової частини свідчила про пройдений нею бойовий шлях.

У зібраннях образотворчих і документальних матеріалів містилися портрети видатних полководців, батальні картини, карти і схеми битв, записки учасників воєн, документи про життя частини.

У фондах зберігалося багато меморіальних предметів. Потрібно зазначити, що в колекціях полкових музеїв представлені біографії осіб, що служили у військовій частині. У лейб-гвардії Фінляндського полку містилися матеріали композитора Н.А. Титова, художника П.А. Федотова, письменника А.В. Дружиніна. Незвичайне поєднання меморіального та історичного містив у собі музей

Миколаївського кавалерійського училища. Пам'яті А.В. Суворова був присвячений музей Фанагорійського полку [31].

Кожен музей володів унікальними історичними реліквіями. Зокрема, образ Миколи Чудотворця, подарований Петром I бомбардирській роті в 1694 р. (лейб-гвардії 1-ша артилерійська бригада), прапор наданий Петром I Преображенському полку до Нарвського походу 1700 р. (лейб-гвардії Преображенський полк). Відзначимо характерні деталі. Наприклад, порцелянову трубку – подарунок, який зробив Фрідріх Вільгельм III Олександром I в 1814 р., коли дізнався, що російському монархові сподобався звичай прусських офіцерів курити трубку із зображенням солдата свого полку (лейб-гвардії Семенівський полк). Картина Б.М. Кустодієва, на якій зображений Микола II, що приймав парад лейб-гвардії Фінляндського полку, також зберігалася в музеї частини [30, 126].

У полкових музеях зберігалися зібрання золотих і срібних речей. Здебільшого вони були не просто приладами офіцерської їдальні, а мали меморіальний характер. У лейб-гвардії Ізмайловського полку зберігався срібний самовар Еміра Бухарського, подарований полку імператором Миколою II. Герцог М.Г. Мекленбургський подарував лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади срібний ківш, виготовлений із срібла офіцерських речей (погонів, портупей, шиття) [6, 239].

Використовувати зібрані військовими музеями історичні матеріали було досить важко через відсутність загального каталога або їх переліку. У 1910 р. Московське відділення Російського військово-історичного товариства розпочало видання огляду предметів військової старовини, що зберігалися в музеях, приватних зібраннях і частинах військ. Зібраний матеріал розподілили так: а) музеї військових частин; б) музеї військово-навчальних закладів; в) військові музеї; г) приватні зібрання предметів військової старовини; д) предмети військової старовини, що зберігаються у старих сховищах і музеях загального характеру. Видання вирішили публікувати окремими випусками, залежно від накопичення та обробки матеріалу. Зрештою передбачалося дати історичний опис військово-музейної справи того часу. Перший випуск присвятили тільки 11 полковим музеям частин, які брали участь у війні 1812 р. [25, 5]. На жаль, перший випуск залишився єдиним.

Військово-музейне будівництво цього періоду характеризується стрімким піднесенням, що позначилося на значному збільшенні кількості музеїв і, головне, на вдосконаленні рівня всієї музейної роботи – від комплектування до організації відвідувань. Закономірним було те, що полкові музеї створювали до ювілеїв військових частин і присвячували історії цих військових формувань. Організатори військових музеїв не ставили за мету пропагувати війну і насильство. Як свідчать джерела, їхні прагнення були спрямовані на прославлення минулого армії і флоту. Музеї покликані були акумулювати та поширювати знання про історію військового мистецтва і бойових традицій, минуле збройних сил, історію міжнародних відносин, історичний досвід іноземних армій і флотів. Особливе зацікавлення викликало становлення військової науки, зокрема еволю-

ція техніки і спорядження. Загалом військово-музейна справа була складовою частиною різноманітного культурного процесу, складного шляху розвитку історичної обізнаності та освіти.

Джерела та література:

1. Адамович Б. Полковые музеи // *Русский инвалид*. – 1900. – № 255. – 76 с.
2. Пархоменко Т.А. Музеи дореволюционной России во внешкольном образовании (вторая пол. XIX – нач. XX в.) // *Музей и власть*. Ч. II. – М., 1991. – С. 41.
3. Беланская К.Т. Дворцовые музеи и хранилища XVIII – первой половины XIX в. // *Очерки истории музейного дела в России*. Вып. III. – М., 1961. – С. 300–340.
4. Разгон А.М. Исторические музеи в России. 1861–1917: дис. ... докт. истор. наук. – М., 1973. – С. 55.
5. Востоков Е.М. Военные музеи СССР и их работа по политическому и воинскому воспитанию советских воинов: дис. ... канд. истор. наук. – М., 1958. – 320 с.
6. Александрова Н.В. Российские военные музеи в первой четверти XX в. (Из истории организации и деятельности): дис. ... канд. истор. наук. – М., 1997. – С. 239.
7. Антонова Е.В. Становление и развитие советского музейного дела (1917 – июнь 1941 гг.). (На материалах Ленинграда): дис. ... канд. истор. наук. – Л., 1990. – 312 с.
8. Печень Н.А. Воспитание воинов Российской армии отечественной историей (2-я пол. XIX в. – февраль 1917 г.): опыт, проблемы, уроки: дис. ... докт. истор. наук. – М., 2000. – 295 с.
9. Спиридонова Т.П. Музеи войсковых частей в дореволюционной России (Становление и историко-культурное значение): дис. ... канд. истор. наук. – М., 2005. – 298 с.
10. Оточкин Р.В. Полковые храмы Санкт-Петербурга // *Третьи петербургские военно-исторические чтения молодых ученых*. – СПб., 1999. – С. 38.
11. Кирасиры Его Величества. 1902–1914. Последние годы мирной жизни // *Париж, 1930*. – С. 38.
12. Антонов Б.И. Императорская гвардия в Санкт-Петербурге. – СПб., 2001. – С. 130.
13. История Кавалергардов. 1724–1799–1899 / составил С. Панчулидзе. – Т. IV. – СПб., 1912. – С. 173.
14. Зноско-Боровский Н. История л.-гв. Измайловского полка. – СПб., 1882. – С. 125–126.
15. Энгельгардт Н. Семеновские реликвии // *Новое время*. – 1910. – № 12224. – С. 5.
16. Зайончковский П.А. Военный реформы 1860–1870-х гг. в России. – М., 1952. – С. 81.
17. Бобровский П.О. История полков русской армии // *Русский инвалид*. – 1901. – № 84.
18. Исторический музей лейб-гвардии Финляндского полка // *Русский инвалид*. – 1906. – № 268.
19. *Русский инвалид*. – 1910. – 24 марта.
20. Потоцкий П.П. Исторический музей гвардейской артиллерии // *Русская старина*. – 1892. – Т. XXIII. – С. 516.
21. Алабин П. Севастопольский музей. – 1869. – СПб. – С. 16.
22. Литвинов А.П. Каталог музея Севастопольской обороны. – Севастополь, 1897.
23. *Русский инвалид*. – 1910. – 6 апреля.
24. Адамович Б.В. Описание музея лейб-гвардии Кексгольмского императора австрийского полка. – Варшава, 1907. – С. 1.
25. Обзорение предметов военной старины. Отд. 1. Музей войсковых частей. – М., 1912. – Вып. 1. – 78 с.

26. Спиридонова Т.П. О создании и деятельности полковых музеев Русской армии // Информационно-методический сборник ЦМВС. – 2000. – № 5. – С. 62.
27. Самонов В. Полковые музеи, их устройство, организация и общественное значение // Офицерская жизнь. – 1910. – № 422–423. – С. 30–31.
28. Озаровский А. Еще раз о полковых музеях и архивах // Русский инвалид. – 1901. – № 23. – С. 61.
29. Кузнецов А.М. Военные музеи в императорской России // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 2. – С. 56–62.
30. Кузнецов А.М. Военные музеи и их роль в культурно-просветительной работе с военнослужащими: 1918–1991 гг.: дис. ... докт. истор. наук. – Москва, 2009. – С. 101–104.
31. Воронович Н. Описание Исторического музея Лейб-Гвардии конно-гренадерского полка. – СПб., 1912.

ОТ ОСОБЕННОСТЕЙ СОЗДАНИЯ К ЗАКОНОМЕРНОСТЯМ В РАБОТЕ ПОЛКОВЫХ МУЗЕЕВ

На основании проведенного исследования в статье изложены характерные особенности, имевшие влияние на процесс формирования коллекций и создания полковых музеев. При работе над статьей автором использовались источники и литература по теме данного исследования, значительную часть которых составляют диссертационные работы, в которых содержались выборочные сведения о деятельности полковых музеев. Показано развитие и основные тенденции, которые, по мнению автора, стали характерными в работе полковых музеев. Представлены исторические факты, которые имели место в отдельных полках и повлияли на процесс комплектования коллекций и фондов полковых музеев, а также изменили задачи и способы музейной работы в полках Российской империи.

Ключевые слова: полковой музей, офицерские сборы, музейное дело.

FROM PECULIARITIES OF CREATION TO REGULARITIES IN THE WORK OF REGIMENTAL MUSEUMS

On the basis of the research conducted by the author in the article outlines the characteristic features that influenced the process of forming collections and, in the future, the creation of regimental museums. When working on the article the author used sources and literature on the subject of this study, a significant part of which are dissertation studies, which contained selective information about the activities of regimental museums. The development and main tendencies, which according to the author became regular patterns in the work of regimental museums, are shown. The historical facts that took place in separate regiments, which influenced the process of manning collections and funds of regimental museums, as well as changed the tasks and methods of museum work in the regiments of the Russian Empire are presented.

Keywords: regimental museum, officers meeting, museum affairs.